

1950-1960 чыллардағы хакас проза

Чаа чыллары соондағы литература көп чаксы произведениелер пирче. Оларда чонның чаа чылларындағы героизм, ыырчылардаң тоғыр күрезіг паза амыр чуртас үчүн күрезіг чарыдылча.

30-40 чылларда хакас прозазында очерк паза чоох жанрлары төстелері паза пүдері тоозылча. Пу жанрларның пүткені, өзізі паза тилеені хакас писательлеріне пастағы литературнай көнігістерні тилідерге, чуртаста полған нимелерні орта сизінерге полысча. Че хай-пірее читпес сарилары пар полза даа, 30-40 чыллардағы улуғ чоохтар, чоохтар паза очерктер прозаны наа темаларнаң паза омаларнаң, хоос ондайларнаң пайыдарға ондай пирче.

Чаа соонда хакас литературазы хатап төріп пастапча. 30 чылларның түгенчизінде иң талаанның прозаиктер үреен соонда, прозаның тилизі тохтап парған. Илбек Адалығ чаа тузында өөнінде поэзия паза публицистика тилипче.

Хакас писательлерінің пірігізі (1949) Хакас научно-исследовательской институттың литература секторынаң хада-пірге чон чайаачызы произведениелерін чыыр паза чарыхха сығарар, чиит чайаачы писательлерні іле сығарар улуғ тоғыс апарчалар.

Мындағ тоғыс сылтаанда, 50 чылларның пазында литератураа чиит күлүк поэттер, драматургтар паза прозаиктер килчелер: М.Кильчичаков, М.Чебодаев, Н.Тиников, В.Угжыжеков, С.Чарков.

50 – 60 чылларда хакас прозазында чоох жанры тилип парған, Иван Котюшевнең Иван Костяковтың аал хонииндағы істенчінің омазын чарытчатхан чоохтары сыхханнар.

Пастағы чоохтарның чыындылары 50 чылларның түгенчизінде чарыхха сыхханнар: М.Чебодаев "Крепин", С.Чарков "Пастағы таныстарым". Пеер кірген чоохтар чаа соондағы чуртасха чарыдыл парғаннар. Хакас литературазында С. Чарков тоғысчы кізінің омазын пастағызын на көзіткен. Аның матырлары – пүдірігчілер, тимірчолчылар, хыра паза мал тоғызын тоғынчатхан улус, шахтерлар. Олар, кичеегі чаачылар, пүүн хазнаа азахха

турарға полысчалар, наа, чаа чох чуртас пүдирчелер. Андағлар «Улуғ чолда», «Алчыбай» чоохтарның матырлары – олар удур-төдір полызып, улуғ киректер ит парчалар. іди сидік ондайларда, наа чирде город пүдіріп пастапчалар алай шахта пүдирчелер. Андағларның санына Алчыбай, Сығда паза Тайра кірчелер.

Писательнің иң улуғ тоғызы – «Ах үйс хазында» улуғ чоох. С. Чарков пу произведенииде ыраххы хакас аалның наачылалчатханын көзітче. Чиит улус, кічіг аалның көрімін алыстырып, наа туралар пүдирче. Иргі чурттығ апсах-инейлерні наа тураларзар көзірерге чарадығ алчалар. Аймах персонажтарның аразында Сабул апсахтың омазы киртістіг чарыдыл парған. Аның хыйға сағызы, чуртасты пілчеткені чооғында пілдірілче. Арғызының суриина Сабул чылығ нандырча: *«Чылтыс алтында чылдыр чөредірбін, ай алтында алыс чөрчем, күн сыхса – күлін саладырбын. Арға чоныма ах тузам ам даа читірем»*. Сабул апсахтың мындағ чооғы аның иптіг ондайын, чалахай көңнін читірче.

Пастағы туста апсах иргі турачанаң сығар сағыс тутпинчатхан. *«Пу чурттаңағамны үдескем, анаңпабамны, инейеем мындох үреді. Пу тизектер аарлығлар мағаа»*, – іди тоғырланча апсах Торанның чөбіне. Че пола-пола килгенде, ол поэзияның *«төдір хылиин»* сизін сыххан. Сабул апсах поэзияның чиит хончығынаң сағызынаң үлесче: *«Көрдек пу иргі тураларзар, харалыс турлар. Амды тігілерінзер харахсын... Сизінчезің, чарып турлар, харахха даа хоос»*. Аннаңандар ол поэзия, салтар иткен чіли, чоохтанча: *«Көгіс алғаанда, көрбес нимені көрчөңкізі»*.

Улуғ чоохта автор хас-пурунғыдаң чонның ырына, кип-чооғына кірген Ах үйс хазында чуртас наачылалчатханын хоостапча. Көп хайығ салылча Ах үйс суғның омазына. Аны писатель чылның аймах тустарында көзітче. Күскү чағдабысхан тустаңар піди пазылча: *«Ах үйс сіліг идектерін час тирген, суғ хазындағы нымырттарның пүрлері хызарып пастабыстырлар, пөзік тиректер ам даа көгінең турчалар, суғ сала соолыбыстыр, салғактары амырап партырлар, че андағ даа полза, табырах үйс, чарларына теер, ырын ырлап парча, көөн көглеп парча»*.

Істеніс темазынаң пасха С. Чарковтың чайаачызында көөленістеңер

чоохтазыҕ орын таапча. Илседе чоохтарда («*АннаЧактыҕ кӱӱленізі*», «*Пастаҕы кӱӱленіс*», «*Хыстыҕ киртінізі*», ан.пас.) писатель чииттерніҕ омаларын улуҕ паарсаснаҕ чарытча. Чарковтыҕ матырлары, чуртастаҕы чіли, сын кӱӱленісті таапчалар, постарыныҕ артых кӱӱннелерін ӱкерсіністіҕ читірчелер. Кӱӱленіс темазына чарыдылҕан произведениелерде автор хынысчатхан чииттерніҕ хылыхтарын киртістіҕ чайап салҕан.

«*Ыраххы нанчы*» чоохта чоннар аразындаҕы ынархастаҕар чоох парча. Автор чаа чолларында пасталҕан ынархастыҕ илбек кӱзін сабландырча. Чаа тоозылып, илседе чыллар ирткен соонда, пір айас кӱскӱ күнде, ас чыыры хызында парчатхан туста, ыраххы нанчылар – хакас Пётр паза немец Курт Шредер – тоҕас парчалар. Пу тоҕазыҕ тузында ікі нанчы пастаҕы, саҕыбаан тоҕазыҕны саҕысха кирчелер. Андада ыырчылар, чаа тоозылҕанын ис салып, нанчылар чіли анымчохтасханнар. Іди чоохтыҕ істінде чоох пӱт парча. Саҕыбаан ікі тоҕазыҕныҕ хайзы даа кинетін паза табырах ирт парча, че нанчыларныҕ чылыҕ анымчохтасханы ынархастыҕ сайбалбазына ізеніс пирче.

С. Чарковтыҕ чоохтарыныҕ хоос тілі аптапча. Писатель чонда төреен кибірліҕ сӱстернеҕ сибер тузаланча. Хыйҕа саҕыстыҕ чоохтар чииттерніҕ дее тілінде учурапча. «*Сын немес немее ӱкпеленмечен*», – уҕаа орта таныхтапча чиит оол Садок («*Хыстыҕ киртінізі*»). Мындаҕ тиреҕ саҕыс хайдаҕ даа кізіні орта тудынарҕа ӱгредер.

Төреен чирініҕ хайхастыҕ сілиин С. Чарков прай чоохтарында хоостапча. Суҕ, тайҕа алай чазы көрүмнері чоохтарны чазапчалар, оларны кееркестіҕ итчелер. Мындаҕ хоос кизектерні пір дее ирүкпін хыҕыраҕа чарир. Іди С. И. Чарков сӱс кӱзінеҕ төреен чирініҕ омазын, сын хоосчы чіли, чайап салҕан.

М. Чебодаев чоохтарында даа чонныҕ чуртазы хайди алысчатханын, саҕыс-кӱгізі чітіп, кӱрүзі алҕыпчатханын кӱзітче. Пурунҕы туста төреен кибірлер муңар чыл аразында чон саҕызында сиип парҕан, че амҕы туста ирүгілен парҕан оңдайларны, кізі хылииндаҕы читпестерні наа хоных чох идерге полысча. Наа чуртас хулҕаланып, наа хылых тапталчатханы, істеністе наа кибірлер

төріпчеткені сын көзіділче М.Чебодаевтің «Орай күскүде», «Азыр чолда» чоохтарында. Пу чылларда М.Чебодаевтің чоох пазар узы тилипче. Аннаңар киречілепче аның «Крепин» чооғы. Пу чоохта чаа тузында істенген чиит төлнің ачых-чарых сіліг омазы сомнал парған. Автор кізі хылығының пос ондайлығ тирең сарин сомнапча, ол тустағы матырның чуртас чолын істесче.

М. Чебодаевтің чоохтары пір ле полта чоллығ пазылғаннар, анда көп нимес ле кізі араласча. Че матырларның омазын писатель көп нимес ле таныхтарнаң, хоос ондайларнаң тирең чарытча.

М.Чебодаевтің чоохтарында хатығ сюжет паза сидік талазығлар чоғыл. Че автор, пос матырларының хылыхтарының тығанын істезіп, оох-теек нимелерні үзүріп, оларның өзізін істеп таап алча, омаларны чарыдар үчүн, хоос ондайларнаң тузаланча. Писательнің чоохтарында изерістіре событиелер хоосталча, хайзылары пір сюжеттіг чолны чарытчалар. Матырлар мында аймах-пасха ситуацияларда көзіділчелер. іди, көзідімге алза, колхоз амбарының хыриндағы сцена хығырығчыларны прай матырларнаң таныстырча. Пу кізілернең палғалызы тоғысчыл, ачых-чарых Крепиннің хылығын чарыдарға полысча.

Че мында хакас чонның иргі чуртас ондайлары пу ачых-чарых көңніліг, чоохчыл хыстың көө-саан түзірчелер. Чиит, күстіг, че олох туста уятгчыл паза улуғларның чооғын исчеткен оол Мартил, поэзының Сирток ағазының ондайынча полып, хынған хызын күснең пос ибінзер ағыларға чарат салча. Мартилнің арғыстары апсахтың чоохтааны хоосыра хысты хасхыр парыбысчалар. Че оолларға ол күлкістіг ойын полза, Крепин хысха пу иргі кибір уғаа пазынчых пілдір парча.

Андағ ондайнаң, Крепин, Мартилға ирге парарға ынаан даа полза, аның ибінең парыбысча. Піди иргі кибір чарых хынысты сайбапча.

Чаа соондағы аалдағы чонның чуртазындағы алызығларны, аал чуртағчыларының омазын, алғыпчатхан сағыс-көгізін, наачылалчатхан амыр хониин хоостап, писательлер литератураа наа матырлар, хынығ темалар киргеннер. Оларның чоохтары прай хакас произведениелерінең хада

литературада улуғ жанр төриріне чол тимнееннер.

«*Азыр чолда*» чоохта автор амғы хайхастығ тус иргі ондайнан чуртапчатхан, поэзияны на чуртазынаңар, пайынаңар сағынчатхан улғаадыбысхан даа кізінің сағызын алыстырчатханынаңар пасча. Икеннең ағаа таныс апсахтың сағыстарында чуртасха ікі пасха хайығ күресче. Апсах, чахсы тоғынып, пенсия алча, радио истіп, газета хығырып, прай тилекейдегі хабарларны пілче. Пай чурттығ, толдыра хонхтығ хонча.

Икен, тізең, кічігден сығара сапхы-палтынаң тоғынып, пір чирде чуртабаан. Анда-мында чөріп, чалланып тоғыс итчең. Хақан техника ас полғанда, ағаа колхозтарда хақан даа тоғыс табылчаң. Че улуғ хонхтар төстеліп, аймах машиналар көп полыбысханда, тоғыртын килген кізіні чаллирға хынминчалар. Амды хақан-да, чир-чайаанға хынып, тасхар тоғынарға хынчаң амыр хылыхтығ кізі удаа араға іс сыхты, ахча чох полза, хончыхтарын хаңыртып, өдіске алып, айландырбинча. Хақан-да аны чалцы итчең чон амды астых чөрген кізее күліп пастапча. Таныс апсахнаң чоохтазып, улуғ совхозтың хониин көріп, Икен сағысха түзіп пастапча. Ізіг чайғыда, тоғыс таппин, хомзыныстығ парчатхан чолын хоостап, писатель аны азыр чол хыринда халғыс салча. Улуғ азыр чолның хыринда турып, Икеннің сағысха түсчоткені аның орта чолға кіреріне ізендірче.

Икеннің хылиин көзідерге писатель чир-чайаанның хоос омазынаң тузаланча. Азыр чолны, сіліг чайғы күнни хоостап, Икеннің омазын толдыра чарытча.

«*Орай күскүде*» чоохта ідөк Тодис апсахтың, хараа чарып, чон чуртазынаң оортах турарға чарабазын сизініп пастаанын көзітче. Тодис киреенче поэзияны на чуртын пиктеп хонған. Прай нимені поэзияны на пайыдарға итчең. «Пости ла парда – пар», – тічең ол. Поэзияны ла ізенерге күстенчең. М. Чебодаев прай нимее ус холлығ, тоғысха сабылған кізінің ома-хылиин ибдегі нима-нооларын хоостыра чарытча. Тодистің ибі аразында прай нимезі иптіг, пик иділген. Апсахтың кискен кибі, тудынғаны, чооғы – иліг чылларда чуртапчатхан кізінің сомы. Мында хакас кізінің хуры, хынның пычаа, хаболығ отых салған нанчығы

орыс кибінең араластыра. Ол удаа конторазар чөрчең полибысхан. Анзы чон аразынзар тартылыбысханын чарытча. Хаңан күскүдегі маң чох тус читкенде, колхоз яблағын чазыдаң ағыларға маңнанмин халғанда, Тодис аны хадарарға халча. Хараа тооза яблах чирге сыынған малнаң харбасча. Пу кизекті хоостап, автор көп чыллар чоннаң чара чуртаан апсахтың хылии алыс парғанын көзітче. Амды Тодис позының яблағын, көрбин, соохха тоортып салча. Хараа тооза колхозтың ис-пайын арачылап харбасханы аның, чонның күзіне киртініп, саңайға агаа хозылчатханын киречілепче.

Чоохтар, очерктер чыындылары чайаачызы көп сарыхтығ полчатханын таныхтапчалар. Уламох аның прозазы тирең сағысха сиңдіріл парған. Ол көні, пос оңдайлығ пазылчатхан проза. Хакас ибнің істінде хыйға, улуғ абыйлар, чыылыс парып, чоох-чаахнаң чуртастың илбек хайхазын, сүўп, чоллазып одырған осхас пілдірче аның чол танығларынаңар пасханы. Анзы уламох тың пілдірче «*Күргенниг чазы*» тіп книгазында. Полған на сөс чуртастың сиңмінінен сиңдіріл парған. Алны-соон хада хаапча. Анда пурунғы хоныхтың час чызын танирзың, амғыны паза килер тусты оңнирзың.

1960 чылда И.М. Костяковтың «Аң чолларынча» чоохтар чыындызы сыххан. Иди писательнің прозазы күс алынған.

Олғаннарға чарыдылған «Аң чолларынча» паза «Минің нанчыларым» чоохтар чыындылары тема саринаң палғалысчалар. Позы аңчы кізі, чоохтарында аңчының хылығын, омазын, тайға кибірлерін, аң-хустың оңдайын піліп, чарых көзітче.

Чоохтарының көбізі чонның пазылбин пүткен творчествозы чіли пүдірілгеннер. Олар хысхачах, иптіг пүдістіглер, чуртаста полған пір ле нимедеңер алай пір кізідеңер чоохтапчалар. Анда кізі асхынах араласча, действие табырах иртіпче. Чоохтарының көбізінде автор матырларның хылиин көзітпинче, полған на нимедеңер, таныс кізідеңер пасча.

«Палығлығ аңны істезіп», «Атығчы Иремей», «Харах чох аңчының чооғы», «Аба теерізі», «Сыын мүўзінде хозаннар» чоохтарда И.Костяков улуғ

аңчыларның чуртазын, чииттерні үгретчеткеннерін, оларның тайға чуртын чахсы сизініп пілчеткеннерін көзітче. Полған на чоохта автор наа кибірнең алай ба чир-сууның пірее сіліг чирінең таныстырча, наа піліс хосча. Писательнің Хакасияның тайға-тасхылларының сілииненер, андағы аң-хустардаңар, өң-пасха өзімнерденер пасхан иптiг сомнары полған на кізінің чүреен тибіретче. Чоохтарның көбізінің өөн сағызы — тайға оңдайын пілбинчеткен, хортых, харам, аң-хусты атарын на пілчеткен чап кізее анда орын чоғыл. Тайғаа сыххан кізі аллығ істіліг, махачы, көп пілістіг поларға кирек. Андағы ис-пайны хайраллап пілерге, аны улам көптелдірерге күстенерге.

60 чылларда чонның тыыған хылиин, наа хоных пүдірерінде араласханын чарытчатхан Н.Доможаковтың «Ыраххы аалда» романы, Т.Балтыжаковтың «Орис» повезі чарых көргеннер. Илбек Адалығ чаа темазына чарыдылғаннар И.Костяковтың «Чібек хур» романы, Г.Топановтың «Хара хус» повезі.

1966 чылда И. М. Костяковтың иң улуғ тоғызы — «Чібек хур» романы — чарыхха сыххан. «Чібек хур» роман авторның чайаачы узы өс парғанын киречілепче. 2006 чылда роман хакас паза орыс тілінең сығарылған. Орыс тіліне романны Ағбанда чуртапчатхан орыс тілліг писатель Юрий Анатольевич Черчинский тілбестеен.

Пу чылларда хакас прозазы аннаң андар тиліпче (очерк, чоох, улуғ чоох, роман). Пу чылларда Хакасияда хакас паза орыс писательлернің группазы тоғынча, Писательлер пірігізінің членнерінің саны өсче.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.